

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ İLƏ MÜŞTƏRƏK LEKSİK VAHİDLƏRDƏ HƏQİQİ MƏNADAN MƏCAZİ MƏNAYA KEÇİD İSTİQAMƏTLƏRİ

Şivələrdə müxtəlif variantlarda təmsil olunan ortaqların mənə inkişafının ən müxtəlif formalarını əks etdirir. Türkçə ilə ortaqların şivə sözlərində mənənin müxtəlif inkişaf şəkilləri yaxınlıqlarla, fərqlənmələrlə, hətta əks mənəliliklə səciyyələnir. Bu sözlər, adətən, ədəbi türkçədə (bəzən də dialektlərin birində) olan (yaxud heç bir dil formasında olmayan və qədim türkçəyə məxsus) əsas mənənin törəmələri olduğundan biri digərinin mənə dəyişmələrini əks etdirir. Dialekt variantlarından biri əsas mənənin yox, digər törəmə mənənin inkişafı yolu ilə təşəkkül tapır. Türk dilində tomar sözü “topa, düyün” mənəsini (5, s.896), Şəmkiş şivəsində isə “ucları yuxarı tərəfdən bir-birinə qarışmış şivlər, kol-kosu (1, s. 504) bildirir. Ədəbi türkçədəki mənə ilə müqayisədə dialekt variantının törəmə olduğu şübhəsizdir (Yəni ucları yuxarı tərəfdən bir-birinə qarışmış şivlər, kol-kos özlüyündə topa, düyün anlayışlarına forma baxımından daha yaxındır. Həm də nəzərə alaq ki, dialektlərdəki variant o biri ilə müqayisədə mənə daha konkretidir). Zaqatala şivəsində isə tomar sözü “meşədə kollardan təmizlənilmiş sahə mənəsidir (1, s. 502). Sözlə məxsus anlamın türkçədəki mənəyə yaxın olmasa da, Şəmkiş şivəsində işlənən mənə ilə assosiasiya təşkil etdiyinə şübhə yoxdur (hər iki şivədə aktual olan mənə prinsipə əkslik təşkil edir. Zaqatala şivəsində işlənən mənənin Şəmkiş şivəsi üçün səciyyəvi olan mənənin intişar tapması mümkündür).

Türkçə ilə ortaqların dialekt sözlərində mənə fərqlərinin olması dialekt və ədəbi dil (türk dili) daşıyıcılarının, ayrı-ayrı insanların fərqli təfəkkür, düşüncə tərzləri obyektiv gerçəklik predmetlərinə, hadisələrə fərqli yanaşma üsulları ilə də müəyyən oluna bilər. İ.A.Sternin yazır ki, eyni bir predmetin müxtəlif insanlar və ya insanlar qrupu tərəfindən müxtəlif cür dərk edilməsi sözləşmədə vahid məzmunun formalaşmasına imkan vermir (7, s. 17). Yəni eyni sözün müxtəlif mənə variantları yaranır. Mülhizə eyni bir dilin materialı üçün söylənilsə də, qohum dil və qohum şivələr üçün müştərək sözlərə münasibətdə də aktuallığını qoruyub saxlayır. Məsələn, Şamaxı şivəsində böre (2, s. 61) “düşbərə” (ət içliyinə malik xəmirədən hazırlanan şorba), türk dilində börek “ət, pendir, göyərtili və s. içliyi olan xəmirədən hazırlanan yemək” mənəsində işlənir. Hazırlanma texnologiyaları adları qədər çox yaxın olsa da, müxtəlif ərazilərdə yaşayan fərqli dünyabaxışına malik fərqli təfəkkür sahibi insanlar tərəfindən hazırladığına görə fərqli yeməklər sayılır. Və ortaqların vahid ədəbi dildə (türk dili) və dialektlərdə tamamilə eyni mənələri ifadə etmir. Yaxud bardax Naxçıvan şivəsində (ümumiyyətlə, Cənub qrupu şivələrində) “su qabı”, türk dilində “stəkan” mənələrindədir (4, s. 34; 5, s. 50). Leksik vahidin türk dilində mənəyə inkişaf keçirdiyi göz önündədir. Azərbaycan dilinin şivələrində (o cümlədən Cənub qrupu şivələrində) isə “çay içmək üçün qab” məzmununu rus dilindən alınmış stəkan (istəkan) sözü yerinə yetirdiyindən bardax (“su qabı”) sözünün mənə təyinatının dəyişməsinə ehtiyac qalmır. Türkçədə isə mənəyə dəyişməyə ciddi səbəbin olmaması bardax sözünün “su içilən (su saxlanan) qab” məzmunundan “çay içilən qab” məzmununa doğru yerdəyişməsinə imkan verir.

Cəmiyyətin inkişafı, sosial mühitdə baş verən dəyişikliklər sözlərin mənəyə dəyişməsinə səbəb olur. Hər hansı leksik vahidin ifadə etdiyi predmet, hadisə cəmiyyət həyatı üçün öz aktuallığını itirdiyindən onun dialektlərdə yaxud ədəbi dildə mənə təyinatı dəyişir. Ona görə də İ.A.Sternin fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, mənə dəyişiklikləri onda ifadə olunan gerçəkliyin müntəzəm dəyişmə prosesi ilə də bağlıdır (7, s. 16). Məsələn, türkçədə haram sözünün “quldur” mənəsi (5, s.310) işləndiyi halda, dilimizin şivələrində əski mənə qorunub saxlanmaqla yanaşı (Qarakilsə şivəsində “oğru, “quldur”, “talançı” mənələri (1, s. 194), quldurluq anlayışı cəmiyyətdə ictimai mahiyyətini itirdiyindən leksik vahidin mənə-tutumuna yeni anlayışlar köçürülür: haramı – başqa pətkəllərə hücum edib onlardan bal oğurlayan oğru arı (Şahbuz şivəsində) – təkno içərisində hazır məhsul yeyən arı (Ordubad şivəsində) – dərəli, təpəli yer (İrəvan şivəsində) – səhra, düzənlik (İmişli şivəsində (4, s.118; 1, s. 195, 194). Yaxud zındıq sözünün türk dilində dini mənə (III əsrdə Mani dininin nümayəndələri bu cür adlanırdı) ilə əlaqə qorunub saxlandığı halda (türk dilində zındıq “kafir” deməkdir (5, s. 1014)), Azərbaycan dilinin şivələrində mənə təyinatını ən müxtəlif anlayışlara qədər dəyişir: zındıq – sırtıq, həyasız (Füzuli, İsmayilli, Qazax) – balacaboşlu adam (Naxçıvan) – davakar (Bakı; zındıq, zındıqanmış (1, s. 559, 562) – çətinlik, əziyyət (Şamaxı). Zındıq sözünün şivələrdəki mənələrindən fərqli olaraq, Şamaxı şivəsində işlənən zındıqanmış ləksininin “çətinlik, əziyyət” anlamı Türkiyə türkçəsində olduğu kimi, məlum tarixi hadisələrlə (Mani tərəfdarlarının təqib olunması) bağlılığı (yaxud izlərini) əks etdirir. Başqa bir halda cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, ictimai inkişaf hər iki dil formasında ortaqların mənəyə dəyişməsi bilirdi. Gəz sözünün Türkiyə türkçəsindəki mənələrinin müqayisəsi türkçədəki anlamlardan birinin daha qədim olduğunu göstərir. Bu anlam qədim silah növünə məxsus quruluş detallarından birini nəzərdə tutur. Türk dilində gəz sözü oxun kərişə keçən ucundakı kəsilməli yeri ifadə edir. İnkişafın sonrakı pillələrində ox-yay silah növü kimi əhəmiyyətini itirdiyindən söz yeni mənə tutumuna ünvanlanmış olur. Sözün ikinci və yeni mənəsi tufəng, tapança kimi silahlarda göz ilə hədəf arasındakı nişanalma yerini bildirir. Ortaqların mənəyə dəyişmiş forması Azərbaycan dilinin şivələrində də müşahidə edilir. Cəbrayıl şivəsində gəz “həndə oxların yan ağaclarına keçdiyi yer” mənəsindədir (1, s. 180). Ortaqların mənəyə dəyişilmə səbəblərindən biri onun məcazilik kəsb etməsidir. V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, sözün məcazi mənədə istifadəsi zaman əsas mənənin yeni özünəməxsus mənə çalarları yaranır (9, s.22). Ortaqların sözlərdə də yeni məcazi mənələri əsas mənənin bazasında yaranır. Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə, Daşkəsən, Göygöl şivələrində yalavımaq feili şimşək çaxmaq (1, s. 538), həmin feildən düzələn yalavıq ismi türk dilində “şimşək”, “parlaq”, “parıltılı”, “ışıltili” mənələrindədir. Türkçədə semantik inkişaf sözün yeni nominativ mənəsinin üzə çıxmasına səbəb olur: “parlaq”. Bu cür inkişaf öz növbəsində məcazi mənələrlə də müşayiət olunur. Həmin leksik vahid türk dilində “gözlə”, “parlaq”, “sevimli” mənələrini də ifadə edir. Əsas mənə ilə sonrakı mənələrin əlaqə xətti birincinin anlayış (məzmun) tutumundan kənara çıxmır: şimşəkli – parıltı-gözlə –sevimli. Əsas və törəmə (məcazi) mənələr zəncirvari əlaqələndir (yəni şimşək həmişə vizual cəhətdən parıltılı olur, parıltılı məfhumu gözlə, yaraşıqlı anlayışları ilə, sonuncular isə sevimli sözünün məzmun yükü ilə assosiasiya yaradır).

Ortaqların sözlərdə də müşahidə olunan yeni məcazi mənənin yaranma yollarından biri haqqında İ.Məmmədov yazır: “Dildə aparılan müqayisə zamanı müqayisə obyektinə və müqayisə olunan müəyyən semantik əlamət ümumiliyinə malik olmalıdır. Konkret müqayisə modeli işlənmə fəallığı artırıb ümumi dil faktına çevrildikdə, yəni bir növ avtomatlaşdıqda müqayisə obyektinə buraxıla bilər, nəticədə bu və ya digər sözün yeni semantik variantı, yeni işlənmə, əlaqələnmə mövqeyi yaranır (3, s. 233-234). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində kobud, yersiz (1, s. 104), türk dilində isə yersiz, yaraşıqsız mənələrində çıxış edən çiy (türkçədə çığ yazılır) sözünün məcazi mənə yükünün formalaşmasında iştirak etmiş müqayisə obyektinin (müqayisə edilən predmetin) adı buraxılmış, onun əlamətini bildiren nominativ mənə məcazlaşmışdır (Şəki şivəsində: Mən hunnan hələ çiy söz eşitməmişəm (1, s. 104).

Bəzən müqayisə obyektinə və müqayisə olunanın münasibətləri hər

¹⁴² Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı ramile_suleymanova@list.ru

hansı yeni keyfiyyəti (yaxud obyekt) adlandırmaq məqsədini daşıyır. A.A. Ufimtseva yazır ki, söz işarələrinin özünəməxsusluğu olan predmetlə anlayış nisbəliyi arasında insanın vəziyyətini, yeni keyfiyyətləri adlandırmaq üçün sözdən ikinci dəfə istifadə edilməsi – metaforik və metonimik nominasiya dayanır (8, s. 89). Yəni məcazlaşma bütün hallarda sözdən ikinci dəfə istifadəni nəzərdə tutur. Və bu cür istifadə hər hansı obyekt (yaxud keyfiyyəti) digər obyektdə (keyfiyyətdə) bənzətmək yolu ilə adlandırma mexanizminə əsaslanır. Sirt sözü türkcədə bədən üzvü məzmununu daşıyır; “bel” mənasını bildirir (5, s. 776). Azərbaycan dilinin şivələrində bu ortaq söz bel məfhumunun məzmun tutumu ilə assosiasiya yarada bilən müxtəlif obyektlərə ünvanlanır. Sirt/sirt sözü Qax, Oğuz şivələrində “zirvə”, Şəki, Xaçmaz, Zaqatala şivələrində “təpə”, Ağdam, Xaçmaz, Quba şivələrində “yoxuş” Oğuz, Şəki şivələrində “hər hansı şeyin baş və ya hündür, uca hissəsi” mənalarını ifadə edir. Dağın sirtində bir dənə qoyun otdıyır (Şəki). Qazmaların sirtiyənən sən qalx (Oğuz; 1, s. 440).

Tədqiqatlarda məcaziləşmənin aşağıdakı istiqamətlərindən bəhs olunur: məkan mənasından zaman mənasına (əksinə yox), bədən üzvlərinin adlarından fiziki predmetlərin adlarına (əksinə yox), təmas, qoxu, dad ilə qavranılan keyfiyyət adlarından görmə və eşitmə ilə qavranılan keyfiyyət adlarına doğru (əksinə yox) (6, s. 6). Türkiyə türkcəsi ilə ortaq şivə sözlərində müşahidə edilən məcazi mənə keçidləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

-Predmet anlayışından insan anlayışına (törpü sözü Ağdam, Qarakilsə, Şuşa, Bərdə şivələrində “iri, seyrək dişli yeyə”, Göyçay və Şamaxı şivələrində “yeyə”, Türkiyə türkcəsində eyni fonetik tərkibdə “mişar”, Şuşa, Ağdam şivələrində “yonulmamış”, “kobud”, “qanacaqsız” mənalarında (1, s. 505; 5, s.900) işlənir. Burada törpü “yeyə”, “mişar” sözünün məzmun tutumu itilənmiş, yonulmuş mənaları ilə semantik sinonimlik təşkil etsə də, insan anlayışına keçə bilmir. Yalnız Şuşa, Ağdam şivələrində birləşmə daxilində işlənmiş əks mənə qarşılıqlarından – yonulmamış, kobud, qanacaqsız, mərifətsiz, mədəniyyətsiz anlamlarından axırıncı üçü belə bir funksiyanı yerinə yetirir. Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz; Şuşa şivəsində; 1, s. 537); bədən üzvlərinin adından yer bildirən ismə (sirt sözü Türkiyə türkcəsində “bel” mənasında və Ağdam, Qax, Oğuz, Zaqatala, Xaçmaz, Şəki, Quba şivələrində sirt “zirvə”, “yoxuş”, “təpə” mənalarında); geyim adlarından, yer, məkan anlayışına (Biləsuvar şivəsində yaxa “tərəf”, Türkiyə türkcəsində yaka “kənar”, “tərəf”, “sahil” mənalarında; 1, s. 537; 5, s.965); digər canlıları ifadə edən sözlərdən insan anlayışına (Türkiyə türkcəsində hüthüt “çavuş quşu”, Ordubad şivəsində “şanapipik”, Mingəçevir şivəsində isə hüthütü “tezdənışan” anlamında; 1, s. 213).

Ortaq sözlərin bəziləri Türkiyə türkcəsində həqiqi mənada, Azərbaycan dilinin şivələrində məcazi mənada özünü göstərir. Türkcədə sıcaq sözü “ısti”, Salyan şivəsində sıcağ “yaxşı” anlamını bildirir. Ziyafətnən mə:m münasibətim sıcağdı (1, s. 435). Əksinə, müştərək sözün dialektə həqiqi, türkcədə məcazi mənada işləndiyi müşahidə edilir. Zifir sözü Basarkeçər şivəsində “qəlyan çubuğunun içində əmələ gələn qır”, türk dilində “tütün tüstüsünün əmələ gətirdiyi qır”, eyni zamanda zifiri “qaranlıq, zülmət” mənalarını (1, s. 561, 5, s.1016; 10) ifadə edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006
4. Naxçıvan dialektoloji lüğəti, Naxçıvan: Əcəmi, 2017

Türk dilində

5. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991

Rus dilində

6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Избранные труды, том I. Москва: Восточная литература, 1997. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985
8. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Москва: «Наука», 1986
9. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания, Москва, 1953, № 5

Açar sözlər: *mənə tutumu, məcazi mənə, semantik sinonimlik, keçid istiqamətləri*

Key words: *semantic capacity, figurative meaning, semantic synonyms, transitional directions*

Ключевые слова: *смысловая емкость, переносное значение, смысловые синонимы, переходные направления*

Смысловые направления переходов от переносных значений к прямым в совместных лексических единицах с турецким языком

Резюме

Смысловые переходы переносных значений в совместных диалектах с турецким языком включают в себя нижеуказанные направления:

Наблюдается при переходе от понятия объекта к понятию субъекта. Слово «Törpü» в акцентах регионов Агдам, Гаракилсе, Шуша, Барда выражается как «оборудование, с огромными конечниками», в Гейчайском и Шемахинской акцентах «пила», в Турецком языке в той же форме «пила», в акцентах регионов Агдам, Шуша переводится как «непоседа, неконтролируемый, грубый». В данном примере слово «törpü» («пила») выражает значение как синоним «заточенный, заостренный», но наряду с этим, не означает субъект. Только в акцентах в регионах Шуша и Агдам, данные понятия выполняют функцию в последней трети дополнительных значений этого соединения в форме «неконтролируемое, грубое, бескровное, бессвязное, некультурное». Например: «Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz» (в акценте Шуши);

- Существует смена названий одежд к понятиям мест и местоположений. В Билясуварском акценте слово «уаха» означает «боковой», на турецком языке «боковой», «берег»;

- переходы от слов, которые выражают другие существа к человеческому пониманию. «Hüthüb» на турецком означает «птица секретарь»; в Ордубадском акценте «удод»; В Мингячевирском акценте используется в смысле «безудержный».

Directions of semantic transitions from figurative values to direct in joint lexical units with the Turkish language

Summary

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

Semantic transitions of figurative meanings in joint dialects with the Turkish language include the following areas: - Observed during the transition from the concept of an object to the concept of subject. The word "Törpü" in accents of the regions of Agdam, Garakils, Shusha, Barda is expressed as "equipment with huge endings", in the Goychay and Shemakhi accents "saw", in the Turkish language in the same form "saw", in accents of the regions Agdam, Shusha translates as "fidget, uncontrollable, rude." In this example, the word "törpü" ("saw") expresses the meaning as a synonym for "sharpened, pointed", but along with this, does not mean the subject. Only in accents in the Shusha and Agdam regions, do these concepts fulfill the function in the last third of the additional meanings of this compound in the form of "uncontrolled, rude, bloodless, incoherent, uncultured". For example: "Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz" (accent of Shusha);

- There is a change in the names of clothes to the concepts of places and locations. In Bilasuvar accent, the word "yaxa" means "side", in Turkish "side", "shore";

- transitions from words that express other beings to human understanding. "Hüthüt" in Turkish means "bird secretary"; in Ordubad accent "hoopoe"; Mingachevir accent is used in the sense of "rampant".

Rəyçi: Dos.S.ABBASOVA